

Milan R. Milanović*

Veljko Radojević**

Goran Škatarić***

DEPOPULACIJA KAO FAKTOR RURALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA U CRNOJ GORI

Sažetak: Kompleksnost nasleđenih regionalno-razvojnih problema Republike Crne Gore, uz pojavu novog regionalnog „tranzicionog siromaštva”, dostigli su razmere koje nameću potrebu novog pristupa definisanju koncepta ruralnog i regionalnog razvoja. U ovom radu se komparativno-analitički razmatraju neki aspekti i tendencije demografskih promena, depopulacije i pražnjenja seoskih prostora, u funkciji sagledavanja mogućnosti ruralnog razvoja. Dosadašnja iskustva kao i postojeće tendencije u regionalnom razvoju, ukazuju da neadekvatan regionalni razvoj nije samo posledica defekata primenjivane razvojne politike, nego i nedostataka sistemskih i institucionalnih regulativnih mehanizama.

Ključne reči: demografske promene, depopulacija, pražnjenja seoskih prostora, ruralni i regionalni razvoj

DEPOPULATION AS A FACTOR OF RURAL AND REGIONAL DEVELOPMENT IN MONTENEGRO

Abstract: The complexity of inherited problems of the regional development of Montenegro, along with the emergence of recent regional „transitional poverty”, has reached a scale that urges a need for new approach in defining the concept of rural and regional development. In this paper, analytical and comparative approach has been used to analyze some of the aspects and tendencies of demographical changes, depopulation and village abandonment with the aim of comprehending appropriate possibilities for rural development. Previous experiences, as well as existing regional development tendencies are indicating that the inadequate regional development is not only the consequence of inadequate regional policy that is being implemented, but also of the absence of systemic and institutional regulatory mechanisms.

Key words: demographic changes, depopulation, village abandonment, rural and regional development

* prof. dr Milan R. Milanović, Megatrend univerzitet, Beograd

** prof. dr Veljko Radojević, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

*** mr Goran Škatarić, Sekretarijat za preduzetništvo i razvoj, Podgorica

1. Pristup problemu

Regionalni razvoj u celini, a naročito problemi razvoja seoskih područja na jugoslovenskim prostorima uopšte, pa i u Republici Crnoj Gori, tokom više decenija nisu posmatrani kao integralni deo ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Problematika regionalnog razvoja je marginalizovana, analizirana je kao jedna odvojena i ne mnogo značajna dimenzija ukupnog razvoja. Zanimarivana je činjenica da razvoj ima svoje specifične prostorne dimenzije, odnosno da definisanje institucionalnih razvojnih mehanizama nije regionalno neutralno. Regionalne razlike su posmatrane uglavnom sa aspekta nivoa razvijenosti, tako da su zanimarivane njihove ekonomsko-razvojne, socijalne, društvene i posebno demografske specifičnosti.

S druge strane, ruralni razvoj je tretiran ne kao problem razvoja određenih prostora, nego kao sektorsko pitanje, i to uglavnom u okviru razvoja poljoprivrede. Kao posledica granskog pristupa, a ne i regionalno-prostornog pristupa u razvojnoj politici, odvijala se stihijna deagrarizacija i depopulacija, odnosno produbljavanje regionalnih i strukturnih razvojnih problema. Strateški važni prostori ostajali su populaciono nepokriveni, a njihovi ukupni a posebno agroekološki resursi neiskorišćeni. Istovremeno, u razvijenijim centrima dolazi do prekomerne koncentracije stanovništva i privrede, što proizvodi negativne posledice u ekonomskoj, socijalnoj, prostornoj i ekološkoj sferi.

Kada se govori o regionalizaciji Crne Gore, iako ona zvanično nije usvojena, Republika se najčešće deli na tri velika regiona: Severni (ili Planinski), Središnji (ili Centralni) i Južni (ili Primorski). Od ukupno 21 opštine, Severnom regionu pripada 11 opština (Andrijevica, Berane, Bijelo Polje, Kolašin, Mojkovac, Plav, Plužine, Pljevlja, Rožaje, Šavnik i Žabljak); Središnji obuhvata 4 opštine (Cetinje, Danilovgrad, Nikšić i Podgorica), dok je u okvirima Južnog regiona 6 opština (Bar, Budva, Herceg Novi, Kotor, Tivat i Ulcinj).

Crnu Goru karakterišu značajne regionalne razlike u stepenu razvoja, koje se prije svega manifestuju kroz nerazvijeni severni region i razvijeniji centralni i južni region. Pored ekonomskih, nerazvijenost severnog regiona nosi sa sobom i ograničenja u pogledu društvenog razvoja (kroz ograničen pristup institucijama i uslugama) i pojačane rizike za neodrživo korišćenje prirodnih resursa (pre svega šumskih). Severni region, koji čini nešto više od polovine teritorije Crne Gore, karakterišu: učešće od svega 18% u BDP (početkom 1990. godine to je bilo 25,5%); u ovom regionu su i opštine (Andrijevica, Rožaje) u kojima je BDP po glavi stanovnika u 2002. bio oko (ili ispod nivoa od) 500 evra; stopa nezaposlenosti od blizu 30% (u Južnom regionu je ispod 21 %); depopulacija – broj stanovnika u periodu između popisa 1991. i 2003. godine smanjen je za 9 indeksnih poena; u Severnom regionu živi nešto manje od jedne trećine ukupnog stanovništva; stopa siromaštva je značajno viša od proseka u Republici – 19,3%; nerazvijenost saobraćajne (i druge) infrastrukture, posebno u ruralnim područjima. Na drugoj strani, resursi kojima raspolaže Severni region su značajni, posebno kada sa radi o poljoprivredi (67% obradivih površina i 70% stočnog fonda) i šumarstvu (71% drvne mase). Severni region takođe raspolaže značajnim potencijalima za razvoj različitih vidova turizma, posebno onih koji bi mogli doprineti upotpunjavanju turističke ponude (trenutno dominantno vezane za južni region). Južni region je istovremeno i najgušće naseljeni dio Crne Gore, u koji se (zajedno sa Centralnim regionom) i dalje doseljava značajan broj stanovnika.

Osnov za kreiranje politika u budućem periodu treba da bude težnja da se smanje regionalne razvojne nejednakosti i poboljšaju uslovi života u manje razvijenim područjima, pre svega kroz značajniju podršku razvoju Severnog regiona i ruralnih područja i uz optimalno korišćenje komparativnih prednosti koje ova područja imaju. Poljoprivreda je, zajedno sa turizmom i uslugama, nominalno na samom vrhu prioriteta privrednog razvoja Crne Gore. U ukupnom BDP, poljoprivreda učestvuje sa oko 15%, dok je u njoj stalno zaposleno oko 9% aktivne radne snage. Mnoga domaćinstva se bave poljoprivredom na usitnjenom posedu, tako da ona predstavlja osnovni ili dopunski izvor prihoda za preko 60.000 domaćinstava. Crnogorska poljoprivreda je, uprkos ograničenom poljoprivrednom zemljištu od oko 518.000 ha, veoma raznovrsna. Druga komparativna prednost je činjenica da zemljište, generalno govoreći, nije izraubovano i da se u Crnoj Gori još uvek koristi nizak nivo mineralnih đubriva (preko 10 puta manje u odnosu na prosek EU) i sredstava za zaštitu bilja. Nizak nivo primene mineralnih đubriva i pesticida predstavlja dobro polazište za razvoj organske poljoprivrede. Međutim, prisutni su i negativni trendovi gubitka poljoprivrednog zemljišta (prevashodno njegovim korišćenjem za druge namene). Ograničenja za razvoj poljoprivrede su brojna i između ostalog uključuju: a) usitnjen posed i proizvodnja u otežanim prirodnim uslovima; b) poljoprivreda je u najvećem stepenu samo dodatno zanimanje, što usporava modernizaciju i tržišnu orijentaciju gazdinstava; c) nizak obrazovni i stručni nivo proizvođača za bavljenje poljoprivredom kao biznisom; d) nedovoljno izgrađena infrastruktura na selu; nedovoljno snažan finansijski sektor za kreditiranje poljoprivrede i

nespremnost banaka da kreditiraju sitne proizvođače hrane; i e) neizgrađena tržišna infrastruktura i nedovoljna vertikalna integracija primarne poljoprivrede i prerađivačke industrije. Obim podsticajnih mera nije na zadovoljavajućem nivou, budući da ukupna državna podrška razvoju poljoprivrede učestvuje u BDP sa oko 0,65%.

Kao rezultat ovih i drugih ograničenja, konkurentnost proizvođača hrane je relativno niska, a uvozna zavisnost Crne Gore u prehrambenom sektoru visoka. Spoljnotrgovinski deficit po osnovu uvoza hrane je oko 150 miliona evra, a stepen pokrivenosti uvoza izvozom je oko 30%. Integracioni procesi stavljaju poljoprivredu pred brojne izazove, budući da iskustva drugih zemalja ukazuju da je to oblast sa najvećim obimom obaveza u procesu pristupanja Evropskoj uniji. Zahtevi se odnose na bezbednost hrane, zajedničku organizaciju tržišta za pojedine poljoprivredne proizvode i ruralni razvoj – komponentu agrarne politike kojoj se u EU pridaje sve veći značaj.

U pogledu modela budućeg razvoja, Crna Gora se opredjeljuje za koncept razvoja održive poljoprivrede, koji poljoprivredu stavlja u znatno širi kontekst od njenog značaja u pogledu samog doprinosa BDP. Za osnovno polazište uzima se višestruka uloga poljoprivrede koja ima funkciju održivog ruralnog razvoja, funkciju očuvanja životne sredine i dugoročno održivog gazdovanja resursima, ekonomsku funkciju, funkciju potpore razvoju turizma, socijalnu, prehrambenu i nacionalno-kulturnu funkciju (kroz očuvanje tradicije i kulturnog nasleđa na selu).

Pri tome je posebno važan razvoj sistema za kontrolu bezbednosti hrane, razvoj organske poljoprivrede, promociju specifičnih odlika domaćih proizvoda i širenje znanja o dobroj poljoprivrednoj praksi radi očuvanja životne sredine. Mere koje se odnose na ruralni razvoj pre svega uključuju obezbeđivanje značajnije podrške područjima u kojima su otežani uslovi privređivanja, poboljšanje seoske infrastrukture i omogućavanje raznovrsnijih izvora prihoda.

Pored toga, ima se u vidu da je jedan od osnovnih ciljeva Evropske unije podsticanje uravnoteženog razvoja njene teritorije, jačanjem socijalne i ekonomske kohezije. Za strukturne i kohezijske fondove, koji će biti na raspolaganju za regionalni razvoj, biće osigurana veća sredstva nego za poljoprivredu. Zemlje članice EU polažu značajnu pažnju na razvoj regionalne politike kao i na institucije za njeno sprovođenje. Finansijski instrumenti regionalne politike EU su nastali kao posledica spoznaje da stvaranje jedinstvenog tržišta nije dovoljan instrument za prevazilaženje razlika u regionalnom razvoju unutar granica EU. Princip planiranja razvoja podrazumeva nameru Evropske unije da svaki specifični projekat koji želi da podrži, izražava potrebe lokalne zajednice. Svi projekti moraju biti deo dugoročnih programa razvoja koje je izradio region ili država koja aplicira za sredstva EU fondova. Jedini način da se postigne balansiran razvoj regiona i da se smanje nejednakosti u regionalnom razvoju je pristup koji pretpostavlja da razvoj mora biti iniciran ciljevima, karakteristikama, atributima i iskustvima lokalne zajednice. Takođe, osnovni preduslov za korišćenje sredstava koja EU namenjuje zemljama zapadnog Balkana je postojanje višegodišnjih razvojnih planova i programa razvoja na regionalnom i lokalnom nivou.

Zbog napred iznetog, predmet ovog istraživanja je utvrđivanje promena socioekonomske strukture, tendencije i dostignuti nivo ruralnog i regionalnog razvoja u poslednjih nekoliko decenija, a u kontekstu ukupnog razvoja Republike Crne Gore u njenom bliskom i evropskom okruženju.

U radu će se stoga komparativno analizirati: (a) demografske promene i socioekonomska struktura stanovništva (ukupno, poljoprivredno, ekonomski aktivno), starosna struktura stanovništva, migracije i regionalna pokretljivost; (b) ekonomski razvoj se analizira i ocenjuje preko praćenja promena sektorskog porekla bruto društvenog proizvoda; (v) razvoj poljoprivrede i promene agrarne strukture; (g) razvoj društvene i komunalne infastrukture sa posebnim osvrtom na tokove i probleme održivog integralnog agrarnog i ruralnog razvoja; (d) izvori, obim i struktura potrošnje stanovništva po tipovima domaćinstva (poljoprivredna, nepoljoprivredna, mešovita).

Definisanje ruralnog prostora je polazni korak u kreiranju efikasne razvojne politike. Ne postoji jedinstvena ili univerzalna definicija i tipologija ruralnog prostora. Takođe, ni u Crnoj Gori se još nije ozbiljnije institucionalno pristupilo razgraničenju naselja na ruralna i urbana, niti identifikaciji tipova ruralnih područja.

Savremeno pozicioniranje politike ruralnog razvoja podrazumeva njeno izrastanje na osnovama politike ravnomernog regionalnog razvoja i istovremeno oslanjanje na jedinstveno postavljene mere agrarne politike,

strukturne politike, industrijske politike, politike razvoja tercijarnog sektora, zdravstvene politike, infrastrukturne politike i politike zaštite životne sredine na određenom području.

Univerzalna, opšte prihvaćena definicija za definisanje ruralnih i urbanih tipova naselja ne postoji. Zemlje na osnovu svojih kriterijuma definišu i razvrstavaju tipove naselja. Najčešće korišćeno obeležje je broj stanovnika, ali se pri razgraničenjima razlikuju pragovi i intervali koji se definišu kao uslov. Osim broja stanovnika često se koristi i relativna zastupljenost nepoljoprivrednog stanovništva kao osnova za razgraničenje gradova i sela.

Opšti problem vezan za metodološka razgraničenja pojma ruralnosti i tipologiju ruralnih područja je odabir teritorijalne jedinice posmatranja. Teritorijalno-administrativna uređenost zemlje i dostupnost statističkih datoteka u velikoj meri opredeljuju pristup ovom problemu. Veliki broj indikatora se (čak i u bogatim nacionalnim statistikama) prati samo na nacionalnom nivou. Projekcija ovih indikatora na niže teritorijalne jedinice je često nemoguća ili nedovoljno pouzdana, čak i u slučajevima kada su parametri striktno vezani za sektore koji su gotovo sinonimi za ruralna područja (poljoprivreda, šumarstvo).

Prema OECD tipologiji ruralni regioni se dele u tri grupe: regioni u kojima preko 50% populacije živi u ruralnim zajednicama – pretežno ruralni regioni; regioni u kojima 15 do 50% populacije živi u ruralnim zajednicama – značajno ruralni regioni ili prelazni regioni; regioni u kojima manje od 15% populacije živi u ruralnim zajednicama – pretežno urbani regioni.

Definicija ruralnosti koju primenjuje EU, prvobitno zasnovana samo na gustini naseljenosti, unapređena je uvođenjem kompleksnijih elemenata vezanih za funkcionalne veze između ruralnih i urbanih područja. LEADER projekat ruralna područja definiše kao grupe lokalnih zajednica sa 5.000 do 100.000 stanovnika. EUROSTAT pristup definisanju ruralnih regiona je zasnovan na stepenu urbanizacije.

Najznačajnija aktivnost u pravcu unapređenja teritorijalne i prostorne organizacije je donošenje Prostornog plana Republike za period do 2020. godine (2008). Prateća dokumenta, kojima bi se obezbedila operacionalizacija ovakvog plana i obezbedila dugoročna i konzistentna politika u pravcu aktiviranja komparativnih prednosti pojedinih područja još nisu usvojena. Podela naselja na gradska, seoska i mešovita primenjivana je u posleratnim popisima do 1971. godine, a kao kriterijum za razvrstavanje služili su veličina naselja i odnos poljoprivrednog i ukupnog stanovništva. Statistička definicija ruralnih naselja danas praktično ne postoji. Naime, podela na: „gradska” i „ostala naselja” u popisima posle 1981. godine bazirana na opštinskim odlukama kojima same opštine dodeljuju status nekom naselju. Dovoljno je da naselje ima urađen generalni urbanistički plan i odlukom skupštine opštine na čijoj se teritoriji nalazi, ono se može proglasiti gradskim. Sva naselja koja nisu proglašena gradskim svrstavaju se u ostala, pa se po automatizmu smatraju ruralnim.

Set statističkih indikatora kojima se opisana ruralna područja veoma je skroman kada je reč o godišnjim, a pogotovo periodičnim (mesečnim, kvartalnim) statističkim publikacijama. Najobuhvatniji podaci o ruralnim područjima potiču iz *Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova* i *Popisa poljoprivrede* koji se paralelno sprovodi. To praktično znači da se osnovni indikatori o ruralnim područjima mogu sagledavati samo sa vremenske distance od deset godina. Konačno, statistička odnosno administrativna podela, ne poklapa sa stvarnom funkcionalnom regionalizacijom, čime je otežano sagledavanje važnih ekonomskih agregata.

U definisanju stepena ruralnosti područja u ovom istraživanju pošlo se od opšte prihvaćenih OECD kriterijuma: gustine naseljenosti i učešća produktivnih u ukupnim površinama. Koncipiranje politike ruralnog razvoja treba da se bazira na istraženim performansama ruralne teritorije i na njoj nastanjene populacije. Klasifikacija područja, u tom smislu, predstavlja početnu osnovu za izradu tipologije ruralnih područja, a potom koncipiranje politike ruralnog razvoja.

Važeći pravni propisi i zakoni Republike pojam region ne definišu kao geopolitičku celinu. U tom smislu, u ovom radu termin region isključivo predstavlja prostorno-ekonomsku odnosno statističku celinu, koja nema posebnu organizaciju i institucije. Dakle, pojam region podrazumeva određeni skup jedinica lokalne samouprave koji ne odgovara definiciji koju koristi Evropska unija, gde se region definiše kao ekonomski region.

2. Kretanje broja i regionalna struktura stanovništva (po popisima)

U periodu između dva popisa (1991–2003), broj stanovnika porastao je ukupno za 4,8%, te je prosečni godišnji rast ostvaren po stopi od 0,34%. To znači da su posljednju deceniju 20. veka obeležili umereno pozitivni trendovi kretanja stanovništva. Međutim, rast stanovništva u ovom periodu je sporiji u odnosu na nekoliko decenija posle Drugog svetskog rata. Rast broja stanovnika istovremeno je praćen ukupnim starenjem stanovništva.

Tabela 1. Stanovništvo Crne Gore prema popisima

	Stanovništvo u zemlji (prisutno stanovništvo)	Stanovništvo u zemlji (prethodni period=100)	Ukupno stanovništvo	Gustina naseljenosti (br.stanovn. na km ²)	Broj domaćinstava	Broj ženskih na 1000 muških stanovnika
1921.	311.341	-	311.341	22,5	55.463	1004,76
1931.	360.044	115,6	360.044	26,1	62.836	1002,86
1981.	565.467	-	584.310	42,3	142.692	1002,86
1991.	591.269	104,5	615.035	44,5	163.274	1010,36
2003.	620.145	104,8	673.078	48,7	191.047	1031,76

Izvor: Monstat: Statistički godišnjak Crne Gore (2004)

Posmatrano po regionima, gustina naseljenosti je veoma različita. Na površini od 13.812 km² živi 620.145 stanovnika, te prosečna naseljenost po km² iznosi 44,8 stanovnika. Severno područje čini 52,9% teritorije Crne Gore i ima najmanju gustinu naseljenosti - 26,6 stanovnika po km². Koncentraciju stanovništva je u Središnjem i Primorskom regionu. Tako je gustina naseljenosti 56,8 stanovnika u Središnjem i 91,8 stanovnika u Primorskom regionu. To je uglavnom rezultat procesa urbanizacije i mehaničkog kretanja stanovništva (iz Severnog prema Središnjem i Primorskom regionu).

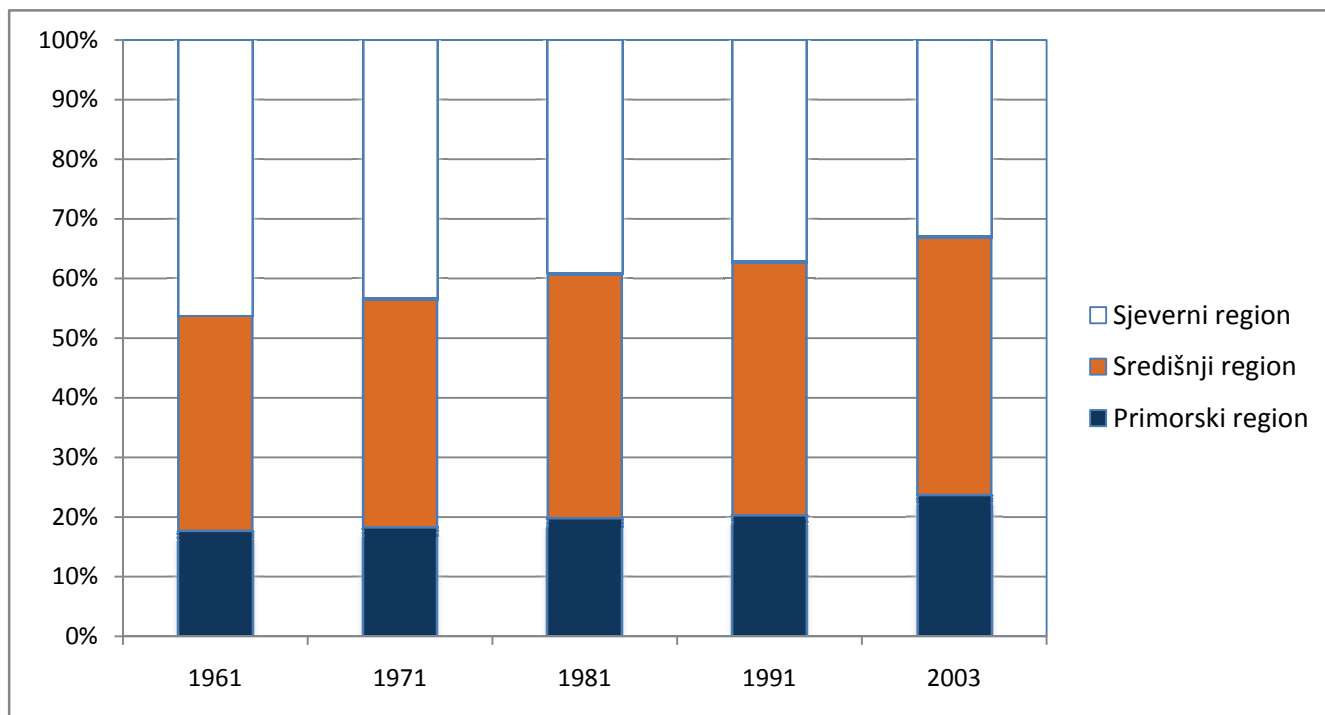
Preseljavanja stanovništva unutar Republike (interne migracije) veoma su intenzivna. U nekoliko opština u Severnom regionu (Šavnik, Žabljak, Plužine, Berane, Andrijevića, Pljevlja) prisutno je kontinuirano opadanje broja stanovnika, dok Podgorica i opštine Primorskog regiona imaju stalan mehanički priliv stanovnika. Pri tome je očigledna tendencija praznjenja Severnog regiona, koji obuhvata 11 opština (sa skoro 53% teritorije). Sa druge strane, Središnji i Primorski region pokazuju stalan porast stanovništva po svim popisima posle Drugog svetskog rata.

Tabela 2. Regionalna struktura stanovništva Crne Gore (1961–2003) (%)

	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Severni region	46,19	43,44	39,19	37,17	33,01
Središnji region	36,13	38,28	41,0	42,56	43,30
Primorski region	17,68	18,28	19,81	20,27	23,69
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Sektorska studija 4.9 Prostorni plan Crne Gore do 2020. godine

Starosna struktura stanovništva je izmjenjena, poraslo je učešće stanovništva starijeg od 60 godina u ukupnom stanovništvu sa 13,3% (1991) na 16,8% u 2001. godini. Istovremeno, broj stanovnika do 19 godina je opao sa 33,9 na 28,8%, dok je procenat stanovništva starosti od 20 do 59 godina porastao za 1,6%.

Slika 1. Promene u regionalnoj strukturi stanovništva

U ekonomskoj strukturi stanovništva u zemlji dominiraju aktivna lica, koja čine 42,62% (2003), zatim izdržavano stanovništvo – 40,58%, dok lica sa ličnim prihodom čine 16,48% stanovništva. U aktivnom stanovništvu, poljoprivredno stanovništvo učestvuje sa 8,86%.

Struktura stanovništva prema školskoj spremi imala je najbržu transformaciju u odnosu na transformaciju ostalih struktura, što se naročito odnosi na stanovništvo sa višim stepenima obrazovanja (srednje, više i visoko). Učešće stanovništva sa visokim obrazovanjem poraslo je sa 5% (1991) na 7,5% u 2003. godini, sa višim obrazovanjem sa 3,8% na 5,09%, dok je učešće stanovništva sa srednjim obrazovanjem poraslo sa 34,9% na 48,44%, respektivno. Stopa nepismenosti je opala sa 5,6% (1991) na 2,5% u 2003. godini.

3. Najvažniji demografski procesi i problemi

Tokom čitavog 20. veka Crna Gora je bila tipično emigraciono područje. Niska ekonomska razvijenost i velika razaranja tokom ratova koji su vođeni u tom veku osnovni su uzrok masovnog iseljavanja stanovništva. Najčešća destinacija migranata iz Crne Gore bila je uglavnom Srbija, ali i ostala područja bivše Jugoslavije. Međutim, od sredine 1960-ih godina, a naročito posle 1990. godine, zapadnoevropske i neke prekomorske zemlje postaju sve češće odredište crnogorskih emigranta.

Crna Gora je istovremeno bila i imigraciono područje. Pri tome je bilo više tipova imigracija: povratne (kolonista), bračne, ekonomske. Nažalost, u poslednjoj deceniji 20. veka najznačajnije su prisilne migracije, izazvane ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Doseljavanja su bila različitog intenziteta, ali su po pravilu bila manjeg obima nego iseljavanja iz Crne Gore¹.

¹ Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. veka i perspektive do 2050. godine, Zavod za statistiku Crne Gore.

Tabela 3. Struktura sela prema broju stanovnika u Crnoj Gori (1948 i 2003)

Kategorija sela prema broju stanovnika	1948.		2003.	
	Broj sela	Učešće u broju naselja (u %)	Broj sela	Učešće u broju naselja (u %)
0 – 25	7	0,6	260	21,4
26 – 50	31	2,6	165	13,6
51 – 100	174	14,5	234	19,3
101 – 200	400	33,3	236	19,4
201 – 300	260	9,2	112	9,2
301 - 500	219	18,2	102	8,4
501 – 1000	105	8,8	76	6,2
preko 1000	4	0,3	31	2,5
UKUPNO	1200		1216	

U celini posmatrano, demografski problemi u Crnoj Gori mogu se izraziti kroz nekoliko bitnih karakteristika:

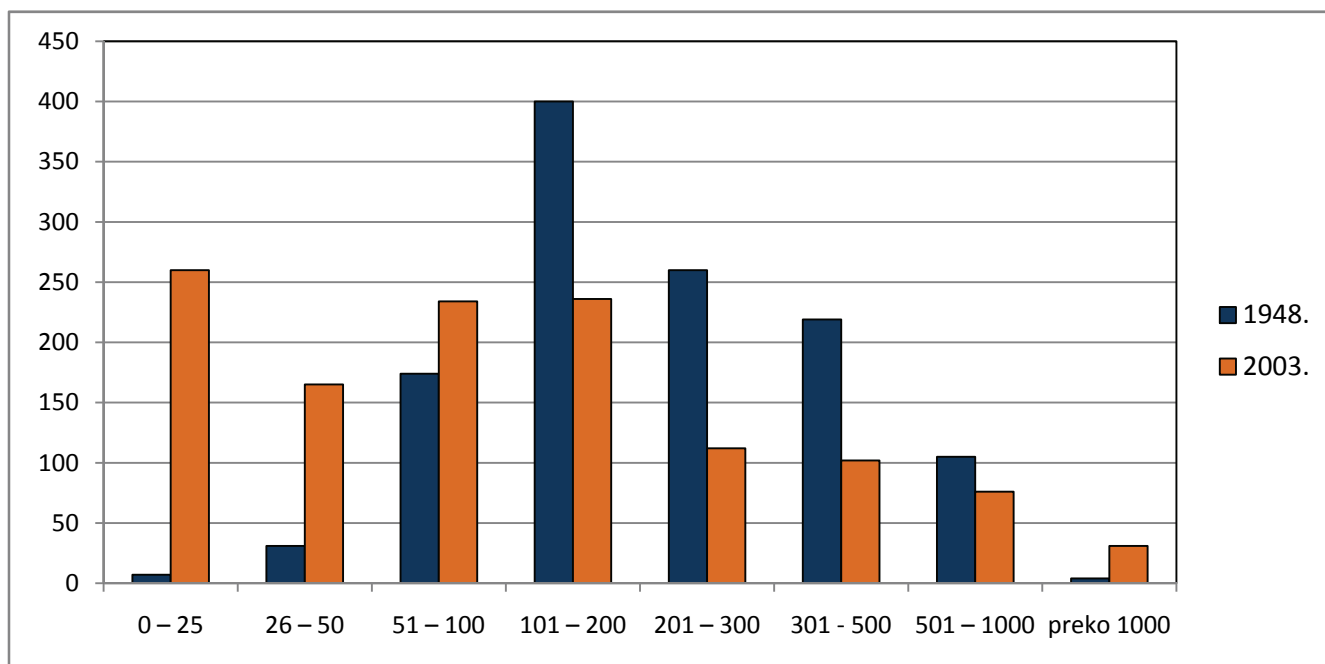
- nastavljeno je povećavanje ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori, ali uz osetno usporavajući rast;
- nastavljena je tendencija starenja stanovništva ukupno;
- nastavljen je i intenziviran proces depopulacije u ruralnim područjima;
- nastavljeno je ranije ispoljeno opadanje prirodnog priraštaja zbog naglog povećavanja mortaliteta;
- opadanje broja sklopljenih brakova i paralelno s tim javlja se povećanje broja razvedenih brakova;
- prelazak mlađe populacije iz ruralnih u urbana naselja, a obrnuto samo u slučaju starije populacije. Time dolazi do radikalne izmene strukture naselja, tako da od ukupno 1.216 registrovanih naselja:
 - nenaseljenih je bilo 28 ili 2,23%;
 - do 10 stanovnika bilo je 100 ili 7,96%;
 - od 10 do 30 stanovnika bilo je 175 ili 13,93%;
 - od 30 do 50 stanovnika bilo je 123 ili 9,79%;
 - između 50 i 100 stanovnika bilo je 234 naselja ili 18,63%, a
 - sa preko 100 stanovnika bilo je 596 naselja ili 47,45% od ukupnog broja naselja.
- U većini opštinskih centara došlo je do porasta broja stanovnika: Andrijevica (15%), Bar (27,2%), Budva (51,5%), Danilovgrad (16,1%), Žabljak (5%), Kolašin (19,8%), Nikšić (4,9%), Plužine

(2,8%), Pljevlja (6,8%), Podgorica (17,5%), Rožaje (3,8%), Tivat (16,2%), Ulcinj (8,3%) i H.Novi (13,1%).

- Ostali opštinski centri: Berane, Bijelo Polje, Kotor, Mojkovac, Plav, Cetinje i Šavnik beleže pad broja stanovnika;
- Nastavljena je tendencija premeštanja stanovništva iz Severnog u Centralni i Primorski region, tako da svaka opština na primorju ima pozitivan migracioni saldo, osim opštine Ulcinj. Pozitivan migracioni saldo imaju još opštine Podgorica i Danilovgrad.

Početak devedesetih godina, počinje jačanje procesa koncentracije stanovništva i ekonomske aktivnosti u pojedinim regionima i brži razvoj pojedinih opštinskih centara, uz istovremeni sporiji razvoj perifernih područja. Nastavlja se pražnjenje stanovništva iz Severnog regiona, izrazita koncentracija u Središnjem regionu i stalni rast u Primorskom. Pojedini gradovi, a naročito Podgorica, Nikšić, Herceg Novi, Budva i Bar, rastu usled povećanja ukupnog broja stanovnika, mahom na račun pražnjenja okolnog prostora. Kao posledica, jača trend suburbanizacije, u porastu je prostorna razućenost, čime se menjaju tipološke i ekološko-prostorne karakteristike većeg broja naselja.

Suburbanizovana naselja formiraju se kao nove aglomeracije, uglavnom individualnih porodičnih kuća neagrarnog stanovništva u blizini gradskih središta, ili strukturno preobraženih nekadašnjih tradicionalnih sela, posebno na primorju. Ta naselja su nezavisna od seoskog zaleđa i imaju uglavnom stambene funkcije, a delimično i funkcije usluga i snabdijevanja.

Izvor: Tabela 3.

Slika 2. Promene u strukturi sela prema broju stanovnika

Podaci sadržani u tabeli 3. koji su ilustrativno prikazani na slici 2, rečito govore o vrlo intenzivnim procesima depopulacije, migracije stanovništva prvenstveno mlađe populacije iz ruralnih u urbana naselja. Kako se iz prezentovanih podataka vidi, u odnosu na 1948. godinu, kada je bilo svega 212 sela sa manje od 100 stanovnika, danas je (prema rezultatima Popisa 2003.) u toj kategoriji (do 100 stanovnika) čak 660 sela. Očigledno radi se o radikalnoj izmeni strukture naselja, odnosno o demografskom pražnjenju većeg dela brdskog i planinskog područja CrneGore.

4. Zaključak

Na ruralnim područjima Crne Gore karakteristična je niska gustina naseljenosti i pretežna zaposlenost stanovništva u poljoprivredi i šumarstvu. Najveći dio seoskih naselja je u tipu razbijenih naselja. Tipološki, seoska područja mogu se podeliti u pet osnovnih grupa, i to: seoska područja u blizini urbanizovanih mesta

ili većih gradova; seoska turistička područja; seoska područja sa mešovitim delatnostima, koja još dominantno zavise od poljoprivrednih delatnosti, ali je primetan i razvoj drugih (turizma, sitne prerađivačke industrije, usluga); pretežno poljoprivredna seoska područja; teško dostupna seoska područja u brdskim i planinskim prostorima, sa tipičnim delatnostima – šumarstvo i ekstenzivno pašnjačko stočarstvo. Demografsko pražnjenje većeg dela brdskog i planinskog područja predstavlja objektivno ograničenje za ukupni a posebno za uravnotežen regionalni razvoj Crne Gore.

5. Literatura

- [1] Bogdanov, N., Stojanović, Ž. (2007) Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije
- [2] EC (2002) Guidelines for the mid term evaluation of rural development programmes 2000–2006, supported from the European Agricultural Guidance and Guarantee Fund
- [3] European Commission, Sustainable Development Indicators to Monitor the Implementation of the EU Sustainable Development Strategy, SEC (2005) 161
- [4] ISSP (2005) Izveštaj o humanom razvoju u Crnoj Gori, Podgorica
- [5] Milanović, M., (2009) Ekonomija prirodnih resursa, Beograd, Megatrend univerzitet
- [6] OECD (1994) Creating rural indicators for shaping territorial policy, Paris, OECD
- [7] Popović, V., (2003) Evropska agrarna podrška i održivi ruralni razvoj, Beograd, Institut za ekonomiku poljoprivrede
- [8] Radović, M., Đurić, D., Bakrač, R., (2004) Regionalne disproporcije u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na sjeverni region, Kolašin.
- [9] Reid, J. N., (1990) Agricultural Policy and Rural Development print in Agricultural - Food Policy Review, U. S. Agricultural Policies in a Changing World, USDA Report No 620.
- [10] REC Country Office Yugoslavia, (2001) Strategic Environmental Analysis of FR Yugoslavia, Belgrade
- [11] UNDP, Milenijumski razvojni ciljevi
- [12] UNEP/MAP, (2004) Assessment of National Strategies for Sustainable Development in the Mediterranean Region, Athens
- [13] Vujatović-Zakić Z., Stojanović Ž. (2005) Osnove za izradu modela ruralnog razvoja u Srbiji, sveska 4 – Ruralna Srbija u procesu harmonizacije sa EU, Beograd, Ekonomski fakultet.